

Jurisprudential and Legal review of Invoices and Receipts of the Price and the Valuer in Electronic Contracts

Seyyed Hamzeh Hosseini¹, Jamshid Masoumi^{2*}, Ebrahim Yaghouti³

1. PhD Student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
2. Assistant Professor Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
3. Associate Professor Department of Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Faculty of Letters and Human Sciences, Islamic Azad University Central Tehran Branch, Tehran, Iran

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 187-198

Article history:

Received: 16 Oct 2024

Edition: 03 Dec 2024

Accepted: 17 Feb 2025

Published online: 27 Sep 2025

Keywords:

Receipt and Collection, Electronic Contracts, Price and Value, Payment, Jurisprudence, Iranian Statutory Law .

Corresponding Author:

Jamshid Masoumi

Address:

Iran, Tehran, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law.

Orchid Code:

0000-0002-1491-7819

Tel:

09127645321

Email:

drjm1347@gmail.com

ABSTRACT

Background and purpose: One of the effects and requirements of a contract is that the customer pays the price and the other party delivers the valuable to him, but since electronic payment of the price and valuable is different from traditional contracts. The purpose of the present study is to analyze the receipt and collection of the price in electronic contracts from the perspective of Iranian jurisprudence and law.

Materials and Methods: This research is of theoretical type and the research method is descriptive-analytical and the method of data collection is library and has been done by referring to documents, books and articles.

Findings: Since, according to Iranian jurists and law, receipt does not mean the customer's physical and tangible possession of the item, but rather domination over the property, on the other hand, in electronic contracts, just like in traditional contracts, the parties can, by mutual agreement, postpone the delivery of the item to the future.

Ethical Considerations: In order to organize this research, while observing the authenticity of the texts, honesty and fidelity have been observed.

Conclusion: From the perspective of jurisprudence, the receipt of the price is an obligation due to the obligation to fulfill the contract, but it is not a condition for the validity of the contract. Therefore, according to the jurists, Iranian statutory law considers the payment of the price in electronic contracts to be the responsibility of the customer, which the customer can pay using electronic means.

Cite this article as:

Hosseini, H; Masoumi, J; Yaghouti, E. *Jurisprudential and Legal review of Invoices and Receipts of the Price and the Valuer in Electronic Contracts* Economic Jurisprudence Studies. 2025.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، دوره هفتم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۴

بررسی فقهی و حقوقی قبض و اقباض ثمن و مثن در قراردادهای الکترونیکی

حمزه حسینی^۱، جمشید معصومی^{۲*}، ابراهیم یاقوتی^۳

۱. دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۲. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۳. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: یکی از آثار و لوازم عقد این است که مشتری ثمن را بپردازد و طرف مقابل مثن را تسلیم او نماید، اما از آنجاکه پرداخت الکترونیک ثمن و مثن متفاوت با قراردادهای سنتی است. هدف از پژوهش حاضر واکاوی قبض و اقباض ثمن در قراردادهای الکترونیکی را از منظر فقه و حقوق ایران می‌باشد.

مواد و روش‌ها: این تحقیق از نوع نظری بوده روش تحقیق به صورت توصیفی تحلیلی می‌باشد و روش جمع‌آوری اطلاعات بصورت کتابخانه‌ای است و با مراجعه به اسناد، کتب و مقالات صورت گرفته است.

یافته‌ها: از آنجا که بر اساس نظر فقها و حقوق ایران منظور از قبض تصرف مادی و محسوس مشتری در مبیع نمی‌باشد، بلکه استیلا بر مال است، از طرفی هم در قراردادهای الکترونیکی همانند قراردادهای سنتی طرفین با توافق یکدیگر می‌توانند تحویل مثن را به آینده موکول نمایند.

ملاحظات اخلاقی: در تمام مراحل نگارش پژوهش حاضر، ضمن رعایت اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

نتیجه: از منظر فقه، قبض ثمن از باب وجوب وفای به عقد واجب تکلیفی است، اما شرط صحت عقد نمی‌باشد، لذا حقوق موضوعه ایران به تبع از نظر فقها در قراردادهای الکترونیکی پرداخت ثمن را بر ذمه مشتری می‌داند که مشتری می‌تواند آن را با استفاده از ابزارهای الکترونیکی پرداخت نماید

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۱۸۷-۱۹۸

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۵

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۹/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵

واژگان کلیدی:

قبض و اقباض، قراردادهای الکترونیکی، ثمن و مثن، پرداخت، فقه، حقوق موضوعه ایران.

نویسنده مسئول:

جمشید معصومی

آدرس پستی:

ایران، ساری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی.

تلفن:

09127645321

کد ارکید:

0000-0002-1491-7819

پست الکترونیک:

drjm1347@gmail.com

۱. مقدمه

توافق کرده‌اند که دو تعهد در مقابل یکدیگر داشته باشند و نظر به همین ریشه قراردادی داشتن این التزامات است که تا زمانی که هر یک از طرفین، تعهد خود را انجام نداده است، دیگری می‌تواند از حق حبس استفاده کند. همچنین با بیع می‌تواند در صورت دریافت نکردن ثمن، بر طبق مقررات خیار تأخیر ثمن، بیع را فسخ کند، به بیان دیگر طرفین به صورت ضمنی قبض و اقباض عوضین (مبیع و ثمن) را شرط کرده‌اند و عقد مبتنی بر این دو تعهد مستقر شده است. فضای الکترونیکی یکی از مدرن‌ترین وسیله‌های انعقاد قراردادها و ایفای تعهدات ناشی از آن بالأخص در عرصه معاملات تجارتي محسوب می‌شود. ماهیت قراردادهای الکترونیکی در رابطه با اعتبار، شکل و همگونی آن با قواعد و مقررات عمومی حقوق مدنی راجع به قراردادها، یکی از مباحث جدیدی است که شناخت و بررسی روابط و آثار حقوقی ناشی از آن بستگی به ساختار شکلی محیط الکترونیکی و مفاهیم فناوری ارتباطات شناخته شده در این عرصه دارد. قراردادهای الکترونیکی، اصولاً ماهیت متفاوتی از قراردادهای سنتی ندارد؛ ولی با این وجود ساختار شکلی محیط الکترونیکی، ویژگی و مفاهیم جدیدی به این نوع از قراردادها بخشیده است. با توجه به این خصوصیات فنی محیط الکترونیکی، تحول مدرن و وسیعی در ابعاد مختلف حقوق قراردادها ایجاد نموده است.

یکی از مسائل مطرح در زمینه قراردادهای الکترونیکی قبض و اقباض ثمن و مثن است زیرا که در قراردادهای الکترونیکی با توجه به تعریفی که از آن بیان خواهیم نمود امکان قبض و اقباض فیزیکی ثمن و مثن وجود نداشته است، لذا با

با گذشت زمان و ورود پست‌مدرنیزم به روابط میان افراد، تکنولوژی نقش بسیار مهمی در ایجاد سهولت و در عین حال پیچیدگی‌های فراوان از نظر حقوقی در روابط میان مردم ایفا نمود. در گذشته به واسطه فقدان تکنولوژی‌های مدرن، روابط مردم با توسل به اصول و قواعد کلی حقوقی قابل تنظیم بود؛ اما در حال حاضر با توجه به ورود تکنولوژی، روابط افراد دارای پیچیدگی‌های خاصی شده که این پیچیدگی‌ها به نوبه خود باعث ایجاد اصول و قواعد اختصاصی و جایگزینی فرسایشی آن‌ها با اصول و قواعد عام سنتی شده است. در همین راستا است که اصطلاح حقوق اختصاصی در حال جانشینی برای اصطلاح حقوق عام می‌باشد. فضای مجازی و قابلیت‌های بی‌شمار آن یکی از متغیرهای جهان پست‌مدرنیزم می‌باشد. یکی از اولین کارکردهای فضای مجازی و الکترونیکی در عالم حقوق را می‌توان فراهم آوردن شرایطی برای انعقاد قرارداد به صورت «غیرحضوری» و در عین حال «آنی» است. بیع از دیرباز به عنوان یکی از اولین عقود که در روابط میان مردم ایجاد شده است، مورد توجه فقها و حقوقدانان می‌باشد. پس از انعقاد عقد بیع، صرف نظر از اثر فوری آن که انتقال مالکیت است، نخستین تعهدی که بر عهده مشتری قرار می‌گیرد، ثمن و تعیین شیوه انتقال آن است؛ این پرداخت با تأدیه بر مبنای «عدالت معاوضی» است زیرا طرفین در مقابل آنچه می‌دهند، می‌خواهند چیزی به دست آورند و با بیع نیز در مقابل تسلیم مبیع، پرداخت ثمن را انتظار دارد. در اثر انعقاد عقد بیع، مشتری ملتزم به تأدیه ثمن است و این تأدیه بر مبنای تراضی و توافقی است که بین بایع و مشتری وجود دارد زیرا این دو برحسب قرارداد

۴. یافته‌ها

یافته‌ها حاکی از آن است که از آنجا که بر اساس نظر فقها و حقوق ایران منظور از قبض تصرف مادی و محسوس مشتری در مبیع نمی‌باشد، بلکه استیلا بر مال است، از طرفی هم در قراردادهای الکترونیکی همانند قراردادهای سنتی طرفین با توافق یکدیگر می‌توانند تحویل مثن را به آینده موکول نمایند.

۵. بحث

ابتدا به تبیین مفاهیم مبنایی پژوهش یعنی قبض و اقباض، و نیز قرارداد الکترونیکی پرداخته خواهد شد.

۵-۱. قبض و اقباض

«کلمه قبض در معنای لغوی زیادی استعمال شده است و گرفتن با دست یکی از آن‌ها می‌باشد. فیومی در لغت این کلمه را آورده است قبضت الشیء قبضاً» (فیومی، بی‌تا، ۴۸۸) و آن را این‌گونه تعریف کرده است: «قبضت یعنی گرفتم و أخذ کردم. صاحب قاموس در معنای لغوی قبض اشاره کرده است که قبض به معنای گرفتن شیء با تمام کف است.» (قرشی، ۱۴۱۲، ۲۲۲) تحت تأثیر همین معنا امام خمینی (ره) «معنای حقیقی و لغوی قبض را معنای مصدری می‌نماید یعنی گرفتن با کف دست و اقباض را به‌قرار دادن چیزی در مشت معنی می‌کند.» (موسوی خمینی، ۱۴۲۱، ۵۴۷) یکی دیگر از معانی واژه قبض عبارت است از: «استیلا عرفی بر مال، لفظ قبل، حقیقت شرعی و قانونی ندارد و به معنای عرفی خود مانده است. مثلاً وقتی گفته می‌شود قبض مبیع یعنی استیلاء و تسلط یافتن خریدار بر مال مورد معامله، به‌نحوی که متمکن از انحای تصرفات باشد.»

در خصوص معنای اصطلاحی قبض می‌توان گفت:

توجه به این نوع محدودیت، این سؤال مطرح می‌شود که حکم فقهی پرداخت ثمن و تسلیم مثن در قراردادهای الکترونیکی چگونه است؟ فرضیه‌ای که در پاسخ به پرسش فوق مورد ارزیابی قرار می‌گیرد این است که، در قراردادهای الکترونیکی پرداخت ثمن می‌تواند بر ذمه مستقری قرار بگیرد مشتری آن را با ابزارهای الکترونیکی عصر حاضر پرداخت نماید و فروشنده با تعریف و توصیفاتی که از مال و جنس خود ارائه داده است و مشتری با آگاهی و اطمینان کامل از آن توصیفات می‌تواند زمان تحویل کالا را با توافق خودشان به یک روز خاصی موکول نمایند.

در ارتباط با پیشینه پژوهش حاضر باید توجه داشت که، برخی پژوهش‌ها، متغیر پایه پژوهش حاضر یعنی قراردادهای الکترونیکی را مدنظر قرار داده‌اند، اما باید عنایت داشت که هیچ کدام از پژوهش‌های مزبور به صورت خاص تمرکزی بر مباحث قبض و اقباض ثمن و مثن، آن هم از منظر فقه و حقوق ندارند. در همین راستا می‌توانیم به مقاله حیدری تحت عنوان وضعیت ثمن در قراردادهای الکترونیکی از منظر فقه و حقوق ایران؛ و نیز مقاله بنانیاسری تحت عنوان روش‌های پرداخت در ثمن در تجارت الکترونیک اشاره نمود.

۲. مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر یک مطالعه توصیفی تحلیلی است. از روش کتابخانه‌ای به منظور جمع‌آوری داده‌ها و مطالب در این تحقیق استفاده شده است.

۳. ملاحظات اخلاقی

در مراحل مختلف نگارش این مقاله، ضمن رعایت اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

معاملات را نیز چیزی جز رد کردن و تأدیه نمی‌داند و مثل قبض به معنای عرفی خود استعمال می‌گردد.» (موسوی خمینی، ۱۴۲۱، ۵۵۰) حقوقدانان هم به تأسی از فقها در کتاب حقوقی خودشان اقباض را چنین تعریف کرده‌اند: «ناقل تمام موانع از مبیع را بردارد تا منتقل الیه از آن استفاده کند آن را اقباض می‌گویند.» (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱، ۶۹)

«اقباض در عقود معوض عبارت است از: متمکن ساختن شخص از تصرف یا قراردادن چیزی معامله‌شده در تصرف و اختیار تام شخص آخر.» (لنگرودی، ۱۳۸۱، ۱۵۳)

در عقود مالی همچون خریدوفروش، اجاره و هبه و نیز عقود غیرمالی که در آن تعهد مالی همچون مهریه در عقد نکاح، تحویل مال تعهد شده از سوی متعهد به طرف مقابل را اقباض می‌گویند.

۵-۲. قراردادهای الکترونیکی

«عقد در لغت مصدر است که دو معنا دارد. یکی متعددی به معنای چیزی را بستن، نقیض باز کردن و معنای دوم، لازم به معنای سخت، سخت شدن چیزی است.» (جوهری، ۱۴۱۰، ۵۱۰) «عقود در لغت جمع عقد است و به معنای بستن و گره‌زدن می‌باشد (صفایی، ۱۳۹۶، ۱۱؛ بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ۴۵) و عقد در شریعت به معنای قرارداد و پیمان بستن آمده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۰، ۳۴۱). «قرآن مجید با آیه‌ی «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مائده/ ۱) عمل به قراردادها و پیمان‌های صحیح را واجب دانسته است.

برخی از فقها در اصطلاح عقد را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «عقد گفتاری است از طرفین قرارداد، یا گفتاری از یک طرف قرارداد و عملی از طرف دیگر، که شریعت اثر مورد توافق طرفین را بر آن مترتب می‌کند» (نجفی، ۱۴۰۴، ۳). «در اشکال

یکی از امور معتبر شرعی قبض است که احکام مختلفی به آن تعلق می‌گیرد. قابل توجه این نقطه است که در شریعت تعریفی از آن دیده نمی‌شود. سیره علماء و فقها در چنین وضعیتی این است که به عرف مراجعه می‌نمایند. اگر در کتب فقهی توجه کنیم، به نظر می‌رسد که فقها در اموال غیرمنقول قابل به تخلیه می‌باشند، و تقریباً همه فقها در این باره اتفاق نظر دارند. اما اقوال فقها درباره ماهیت قبض در اموال منقول مختلف می‌باشد. پس می‌توان گفت که قبض ظاهراً اصطلاح خاصی ندارد و مراد از قبض همان معنای عرفی است. بعضی از علماء اسلام نظیر شیخ انصاری نظر دارند که قبض در اموال غیرمنقول با تخلیه صورت می‌گیرد و همه علماء بر این رأی متفق‌اند. اما در ماهیت قبض در اموال منقول آراء و اقوالشان مختلف می‌باشد «که به دلیل اطاله بحث در این تحقیق از آن خودداری می‌کنیم. تعریفی که شیخ انصاری از قبض ارائه نموده است و برخی از فقهای معاصر (امام خمینی) (موسوی خمینی، ۱۴۲۱، ۵۵۱) بر آن صحه گذارده‌اند عبارت است از: «قبض یعنی مسلط شدن بر مبیع، علاوه بر این، قائل است که ظهور کلمه قبض، در فعل مشتری است و آن هم همراه با استیلاء.» (انصاری، ۱۳۷۹، ۴۷۳) به نظر نگارنده این مفهوم از قبض، مفهوم جامعی است که تمام قراردادها از جمله قراردادهای الکترونیکی را در عصر حاضر می‌توان بر آن تطبیق نمود.

«اقباض هم در لغت به معنای تسلیم و تحویل دادن است.» (جوهری، ۱۴۱۰، ۱۱۰۰) برخی از فقها در تعریف اصطلاحی قبض آورده‌اند: «هر عملی که موجب شود که قبض در خارج صورت بگیرد آن را اقباض می‌نامند.» (مشکینی، ۱۳۹۰، ۴۱۳) در کتاب بیع، حضرت امام (ره) «اقباض در

از این تعریف می‌توان گفت که شرع همیشه اثر موردنظر را برای عقود مشخص نمی‌کند و گاهی رسم و عرف تعیین‌کننده اثر موردنظر بر عقود است» (لنگرودی، ۱۳۸۷، ۳۶-۳۷).

حقوقدانان عقد را «توافق دو انشاء متقابل به‌منظور ایجاد اثر شرعی حقوقی» (کاتوزیان، ۱۳۸۶، ۱۸) می‌دانند. در این باره می‌توان گفت که «عنوان توافق یا تراضی نمی‌تواند بیان‌کننده ماهیت عقد باشد، زیرا در تحلیل عقد، قصد انشاء عنصر اساسی است و توافق و تراضی به‌تنهایی در تفسیر و تبیین عقد کافی نمی‌باشد. لذا توافق مادامی که همراه با قصد انشای طرفین نباشد عقدی را ایجاد نخواهد کرد» (زنجانی، ۱۳۷۰، ۸).

قانون مدنی در ماده ۱۸۳ عقد را این‌گونه تعریف کرده است: «عقد عبارت است از اینکه یک یا چند نفر در مقابل یک یا چند نفر دیگر تعهد بر امری نمایند و موردقبول آن‌ها باشد» اشکال این تعریف این است که «اثر عقد هیچ‌گاه محدود به ایجاد تعهد نبوده است ولی باید گفت منظور از تعهد می‌تواند التزام و پایبندی باشد. زیرا فقها عقد را به «عهد مؤکد» تعبیر کرده‌اند» (مراغی، ۱۴۱۷، ۱۰؛ زنجانی، ۱۳۷۰، ۱۶، طبرسی، ۱۴۱۳، ۱۵۱) و اثر عقد را محدود به تعهد نمی‌دانند. برخی از حقوقدانان عقد را «در حقوق امروز مترادف با قرارداد می‌دانند و می‌گویند قرارداد یک عمل حقوقی دوجانبه است که با توافق اراده‌ی طرفین تحقق می‌یابد» (صفایی، ۱۳۹۶، ۱۱). برخی دیگر «بین عقد و قرارداد تفاوت قائل هستند و عقد را عقود معین اطلاق می‌کنند ولی قرارداد را شامل کلیه عقود اعم از معین و غیرمعین دانسته‌اند.» (امامی، ۱۳۸۳، ۱، ۱۵۹) می‌توان گفت عقد در مورد قراردادهایی به کار می‌رود که ایجاد تعهد می‌کنند ولی به توافق‌هایی که برای از بین بردن تعهد

منعقد می‌شود قرارداد می‌گویند نه عقد. همچنین شناخت معنای لغوی قرارداد در زبان عربی که به معنای «الاتفاق» می‌باشد این نظر را تقویت می‌کند. «در صورت پذیرش این تفاوت این نظر تقویت می‌شود که قرارداد اعم از عقد است، یعنی برای به وجود آوردن تعهد و نیز به‌منظور از بین بردن تعهد منعقد می‌شود ولی انعقاد عقد تنها به‌منظور به وجود آوردن تعهد است. افزون بر این موارد می‌توان گفت که واژه عقد مخصوص عقود معین است ولی باوجود ماده ۱۰ قانون مدنی که تابع قراردادهای خصوصی است به نظر نمی‌توان تفاوتی بین عقد و قرارداد قائل شد، در بحث حاکمیت اراده و آزادی قراردادهای هرگاه نامی از قرارداد برده می‌شود می‌توان گفت منظور هم عقود معین و هم عقود غیرمعین است. پس از حیث دایره‌ی شمول قرارداد دارای دو معنای اعم و اخص است. قرارداد در معنای اعم دربرگیرنده‌ی عقود معین و غیرمعین است ولی معنای اخص صرفاً شامل عقود غیرمعین می‌شود که در اینجا مفهوم اعم قرارداد موردنظر می‌باشد» (وصالی ناصح، ۱۳۸۵، ۱۱۷). «پس آنچه بسیار اهمیت دارد وجود توافق برای ایجاد نوعی اثر حقوقی است که با مفروض بودن آن تفاوتی بین عقد و قرارداد وجود نخواهد داشت. در تعریف قرارداد می‌توان گفت: عمل حقوقی که هر نوع توافق بین دو یا چند طرف در موضوعی خاص که دارای اثر حقوقی باشد را می‌توان قرارداد نامید.» (زنجانی، ۱۳۷۰، ۸)

همان‌طور که در ابتدا بیان شد «قرارداد معنای عام دارد که می‌تواند شامل عقود معین و غیرمعین اعم از تجاری و غیرتجارتی باشد. در اینجا مفهوم اعم قرارداد موردنظر است و به‌طورکلی و عموماً قرارداد الکترونیکی از لحاظ

ایجاب و قبول طرفین ضمن شبکه بین‌المللی باز ارتباطی، از راه دور با ابزار شنیداری و تصویری متبادل می‌شود» (ابوالحسن مجاهد، ۲۰۰۰، ۳۹). ایراد تعریف در این است که «فقط نحوه کلی تلاقی ایجاب و قبول را بیان نموده و سخنی از آثار و احکام مترتب بر تبادل ایجاب و قبول را بیان ننموده است. به هر جهت این تعاریف به‌نوعی جامع نیستند و به یک قسمت از قرارداد الکترونیکی اشاره دارند.» (احمدی و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۷-۱۸) لذا در تعریف قرارداد الکترونیکی می‌توان گفت: «عمل حقوقی است که با توافق طرفین باعث انعقاد عقد (اعم از معین و غیرمعین) در موضوعی خاص از طریق هر نوع واسطه الکترونیکی و دارای اثر حقوقی می‌گردد». باید افزود در فضای مجازی اعلام اراده‌ی انشائی می‌تواند به‌صورت الکترونیک باشد.

۵-۳. حکم فقهی پرداخت ثمن در قراردادهای الکترونیکی

در قراردادهای غیرالکترونیکی، پرداخت ثمن بعد از انعقاد عقد یک تکلیف شرعی واجب است و این حکم به اقتضای اصل کلی وجوب وفا به عقود موردپذیرش فقهی قرار گرفته است، اما در عقود معاطاتی چنین نیست، زیرا عقد با قبض و انقباض انجام می‌شود و پیش از قبض و اقباض هیچ معامله و عقدی تحقق نگرفته است تا پرداخت ثمن و مضمن واجب باشد و پس از آن نیز سخن از وجوب جایی ندارد. اکنون در مورد قراردادهای الکترونیکی، این پرسش مطرح است که آیا پرداخت ثمن به مثابه پرداخت در عقود غیرمعاطاتی و واجب است یا همانند عقود معاطاتی است و واجب نیست، بلکه وجوب شرطی دارد.

با توجه به روش‌های متعارف در انعقاد قراردادهای

شرایط اساسی قرارداد و تنظیم آثار مترتب بر آن، تابع احکام و قواعد عمومی حقوق قراردادهای می‌باشد. واژه الکترونیک صفت از کلمه (الکترون) است که منظور ما در اینجا وسایل ارتباطی از قبیل اینترنت، تلفن، تلگراف، و نظایر آن می‌باشد. اصطلاح قرارداد الکترونیکی برای اولین بار در آیین‌نامه اتحادیه اروپا به‌کاربرده شده است. با جستجو در قوانین، کتب و مقالات در باب تجارت یا قرارداد الکترونیکی، تعریف جامع از قرارداد الکترونیکی ارائه نشده است. درحالی‌که دسترسی به اینترنت در گستره‌ای به وسعت جهان به یکی از مهم‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین واسطه در جهان برای قراردادهای و مبادلات الکترونیکی تبدیل شده است. بنابراین به‌کارگیری آن در جهت افزایش سرعت انعقاد در تمامی فرصت‌های تجاری جدید، ضرورت دارد. در حال حاضر به دلیل پویایی و گسترده بودن قراردادهای الکترونیکی در تمام حوزه‌ها ارائه تعریفی جامع امکان‌پذیر نیست.» (احمدی و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۳-۱۴) به نظر برخی نویسندگان ماهیت انعقاد قراردادهای الکترونیکی چندان با قراردادهای سنتی متفاوت نیست. (Freedman, 2000, 7)

برخی در تعریف قرارداد الکترونیکی گفته‌اند: «یک قرارداد الکترونیکی توافقی است بین یک یا چند نفر در مورد مبادله تعهدات خدمات و کالاهای دیجیتالی» (دیجانی و باجاج، ۱۳۸۴، ص ۴). در تعریف کلی‌تر آمده است: «قرارداد الکترونیکی یک توافق است که از طریق ابزار الکترونیکی ایجاد و امضا می‌شود.» (Rosas, 2004, 65)

اما در تعریف دیگر برخی از حقوقدانان قرارداد الکترونیکی را بدین‌صورت تعریف نموده‌اند: «قرارداد الکترونیکی عبارت است از توافقی که

است. این نوع معامله از نوع بیع با توصیف مبیع است. در این نوع معامله، پرداخت ثمن از باب وجوب وفا به عقد دارای حکم تکلیفی وجوب است، اما نپرداختن آن موجب حکم وضعی بطلان نیست، زیرا این نوع معامله به تصریح برخی فقهای بزرگ (حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۶۳) از نوع بیع حال است و از نوع بیع سلم شمرده نمی‌شود تا با نپرداختن آن در مجلس عقد، باطل شود.

۲. مورد معامله نزد فروشنده موجود است، اما هنگام معامله به صورت کلی و با توصیف مبیع به معامله اقدام می‌شود، همانند: بیع سلم. این نوع قرارداد الکترونیکی نیز از نوع بیع با توصیف مبیع است و بین فقهای شیعه و سنی اختلاف است که آیا در چنین معامله‌ای پرداخت ثمن در مجلس عقد لازم است یا خیر. مرحوم علامه حلی به واجب نبودن پرداخت ثمن حکم داده و معامله را از نوع بیع سلم ندانسته است. او معتقد است شافعی و احمد حنبل آن را از نوع سلم دانسته‌اند. (ابن هشام، ۱۴۳۷، ۸۸)

منشأ اختلاف مذکور این است که اگر قبض در مجلس انجام نشود، از نوع بیع دین به دین است و باطل می‌شود (فخرالمحققین حلی، ۱۳۸۷، ۴۹۱). مطابق نظر فقهای امامیه، بیع موصوف کلی اگرچه بعد از بیع، دین و بر ذمه است. چون تا پیش از معامله بر ذمه نبوده است، مصداق بیع دین به دین شمار نمی‌آید (کرکی، ۱۴۱۴، ۳۲۱) و اگر بیع دین به دین محسوب می‌شد، حتی اگر در مجلس هم پرداخت می‌شد، باز هم باطل بود، زیرا با پرداخت آن در مجلس عقد از مصداق بیع دین خارج نمی‌شود (جبعی عاملی، بی تا، ۶۲۱)، بنابراین در قرارداد الکترونیکی اگر مبیع موجود مورد معامله واقع شود، اگرچه قبض ثمن از باب وجوب وفا به عقد واجب تکلیفی است، شرط صحت عقد نیست

الکترونیکی غالباً تا زمانی که مشتری ثمن را پرداخت نکند، قراردادی منعقد نمی‌شود، اما در پاره‌ای از موارد، مشتری پرداخت ثمن را به عهده می‌گیرد و هنگام تحویل کالای خریداری شده ثمن به صورت دستی پرداخت می‌شود؛ بنابراین قراردادهای الکترونیکی به دو صورت انجام می‌گیرد و حکم پرداخت ثمن در هر کدام متفاوت است:

روش اول: شخص اصل‌ساز متن فراخوان و متن قرارداد را به گونه‌ای تنظیم کرده است که پیش از پرداخت ثمن هیچ‌گونه قراردادی منعقد و ثبت نمی‌شود و در حقیقت پرداخت ثمن شرطی برای انعقاد قرارداد است، در این صورت تنها پس از پایان آخرین مرحله (پرداخت الکترونیکی ثمن) پیام انعقاد موفقیت‌آمیز قرارداد ارسال یا عرضه می‌شود. در این روش دلیلی برای وجوب پرداخت ثمن وجوب ندارد و تنها به منظور انعقاد قرارداد لازم است، در نتیجه مشتری در هر مرحله پیش از پرداخت ثمن می‌تواند از ادامه کار انصراف دهد و هیچ تکلیف شرعی و عرفی‌ای شامل او نمی‌شود.

روش دوم: اصل‌ساز متن قرارداد را به گونه‌ای تنظیم کند که قرارداد قبل از پرداخت ثمن منعقد شود و پرداخت ثمن تعهدی بر دوش مشتری باشد یا در مراحل بعدی از طریق همان سامانه و الکترونیکی یا دستی و به هنگام تحویل کالا انجام می‌شود، در هر صورت در این روش، پرداخت ثمن همانند قراردادهای غیرالکترونیکی غیرمعاطاتی بر اساس وجوب وفای به عقود بر عهده مشتری و واجب است. روش دوم چند حالت دارد که در هر کدام از آن‌ها حکم پرداخت ثمن متفاوت است:

۱. مورد معامله نزد فروشنده موجود باشد و عین معین است که با توصیف یا ارائه تصویر یا فیلمی از آن در فضای مجازی به مشتری معرفی شده

۱. با توجه به اینکه معامله غرری در شرع مقدس مورد نهی و از نظر فقهی باطل است، چنانچه سامانه عقد قرارداد فاقد زیرساخت حقوقی لازم باشد، بی‌شک انعقاد معامله و پرداخت ثمن در چنین سامانه‌ای مورد اطمینان نیست و فاقد ایمنی لازم است، در نتیجه از نگاه عرفی اقدام به چنین معامله از نوع غرر است، زیرا منظور از غرر، خطر کردن و منشأ خطر نیز جهالت است و روشن است که معامله و پرداخت ثمن در سامانه فاقد ایمنی اقدامی خطرناک است، زیرا درباره وجود طرف قرارداد و شرایط لازم مثل عقل، بلوغ، قدرت بر تسلیم و ... و نیز وصول مال در این سامانه هیچ اطمینانی وجود ندارد.

به منظور اجتناب از معامله غرری، سامانه باید از زیرساخت‌های حقوقی پیروی کند، زیرا سامانه پرداخت تنها زمانی می‌تواند موفقیت‌آمیز مورد استفاده قرار گیرد که در محیط قانونی امن اجرا شود. زمانی سامانه پرداخت به خوبی عمل می‌کند که چارچوب‌های حقوقی و قانونی، اختیارات و الزامات طرف‌های درگیر در پرداخت الکترونیکی مشخص و تعریف شده باشند. این اطمینان باید برای دو طرف وجود داشته باشد که حقوقشان تضییع نمی‌شود و اگر اشتباهی صورت گیرد، از لحاظ قانونی امکان رفع دارد (بصیری، ۱۳۸۷، ۸۵) افزون بر این سامانه باید از لحاظ ایمنی و امنیت نیز ساختار مناسبی داشته باشد تا از نفوذ رخنه‌گرها مصون باشد و امکان جعل یا مخدوش کردن تمامیت داده‌ها به حداقل برسد. (Advanti, 2006, 414)

۲. از آنجاکه حساب‌های شخصی افراد در حکم حریم خصوصی است و افراد صاحب حساب راضی نیستند همه تغییرات حساب آن‌ها در دسترس همگان باشد، سامانه باید بی‌طرفی را رعایت کند،

و بدون آن معامله صحیح خواهد بود و بر ذمه مشتری است، زیرا اگرچه بیع با توصیف مبیع و کلی فروخته شده است، به دلیل موجود بودن آن در هنگام بیع از نوع سلم به شمار نمی‌آید.

۳. مورد معامله نزد فروشنده نیست در آینده تهیه می‌شود و فروشنده هم آن را با ذکر اوصاف معامله کرده است. قرارداد الکترونیکی در فرض مذکور از مصادیق بیع سلم است و طبق نظر مشهور در بیع سلم باید ثمن در مجلس معامله به قبض فروشنده درآید، اما این حکم یک حکم وضعی است و چنانچه انجام نشود، اصل معامله باطل است و هیچ تکلیفی بر ذمه مشتری و نیز بر ذمه بایع نخواهد بود. نتیجه اینکه در روش دوم از قرارداد الکترونیکی حکم پرداخت ثمن در مجلس عقد از جهت حکم تکلیفی و وضعی با چگونگی متن قرارداد الکترونیکی ارتباط مستقیم دارد که اگر از نوع بیع سلم نباشد، دارای وجوب تکلیفی است، اما ترک آن اثر وضعی بطلان را در پی ندارد و اگر از نوع سلم باشد، دارای وجوب تکلیفی است، اما ترک آن موجب بطلان عقد است.

۴-۵. لوازم فقهی و حقوقی پرداخت الکترونیک ثمن

گاهی پرداخت ثمن در قراردادهای الکترونیکی به صورت الکترونیکی انجام می‌شود. منظور از پرداخت الکترونیکی، استفاده از ابزارهای الکترونیکی در پرداخت است که گاهی با استفاده از سامانه عقد قرارداد و گاهی خارج از آن سامانه و با استفاده از ابزارها و کارت‌های الکترونیکی انجام می‌گیرد. هرگاه پرداخت الکترونیکی در سامانه عقد قرارداد انجام گیرد، بر اساس احکام فقهی و حقوقی نیازمند رعایت برخی شرایط و لوازم است. در ادامه آن دسته از لوازم را که دارای توجیه فقهی و حقوقی است ذکر خواهیم کرد:

بدین معنا که تنها در موارد خاصی که دستیابی و افشای برخی اطلاعات اجتناب‌ناپذیر است - برای مثال در هنگام بروز اختلاف و دعوا - اطلاعات مربوطه را آشکار نماید و نباید اطلاعات مربوط به معاملات دیگری را که در سامانه منعقدشده‌اند و پرداخت‌هایی را که صورت گرفته‌اند، نباید افشا کند.

۳. معنای قبض ثمن، تمکین طرف مقابل از داخل و تصرف در ثمن است، بنابراین پرداخت ثمن باید به‌گونه‌ای باشد که این امکان برای طرف مقابل حاصل شود، بر این اساس سامانه باید شرایط انتقال‌پذیری را مهیا کند تا طرف پرداخت بتواند از پرداخت‌های انجام‌شده در وجه خود در معامله دیگری بهره‌بردار و آن در سامانه منتقل کند، نیز سامانه باید قابلیت تبدیل پول و اعتبارات به یکدیگر را داشته باشد، برای مثال بتواند ارزهای مختلفی را پشتیبانی و اعتبار الکترونیکی را به پول الکترونیکی تبدیل کند.

یکی از مهم‌ترین سامانه‌های پرداخت الکترونیکی که همه لوازم پیش‌گفته را دارد، سوئیفت است. سوئیف از لحاظ ساختار حقوقی، شرکت تعاونی است که به چند بانک اروپایی تعلق دارد. سوئیفت در سال ۱۹۷۴ با حضور اعضای اصلی و شرکا از هفده کشور جهان و با پنجاه مشتری بنیان‌گذاری شد. در سال ۱۹۷۵ قوانین امنیتی و اعتباری آن به تصویب رسید و اعضای مالی پشت‌صحنه سوئیفت تعیین شدند. تا اواخر سال ۲۰۰۶ هشت‌هزار مؤسسه مالی از ۲۰۶ کشور برای پرداخت‌ها و انتقال الکترونیکی وجوه خود از این سامانه استفاده کرده‌اند. در ایران نیز ابتدا بانک مرکزی و سپس سایر بانک‌ها به تدریج به عضویت سوئیفت درآمدند (بصری، ۱۳۸۷، ۲۳۳). در سال ۲۰۰۱ سوئیفت درهای خود را به اشخاص

خصوصی گشود و به اعتبار خود افزود. در حقیقت سوئیفت سامانه‌ای بین‌المللی است که برای تبادل پیام‌های مالی و پردازش دستورهای انتقال وجوه به طرز وسیع و کارآمدی عمل می‌کند. (Arregoces, 2003, 106)

این سامانه در همه ابعاد تجارت و امور مالی بین‌المللی از طریق خطوط ارتباطی به کاربران خود خدماتی از جمله ریزپرداخت‌ها، پرداخت مبالغ هنگفت، معاملات و تبدیل ارز، خدمات اسناد تجاری، سفارش خرید و فروش و ... عرضه می‌کند. (Baccheta, 1998, 178)

۵-۵. تسلیم مثن در قراردادهای الکترونیکی

تعهد اصلی طرف فروشنده در قرارداد الکترونیکی همانند معاملات غیر الکترونیکی تسلیم مثن است که بر اساس مفاد قرارداد یا نقدی است یا مدت‌دار در دو گفتار آینده این دو نوع را بررسی خواهیم کرد گاهی نیز مورد معامله از محصولات الکترونیکی است. از آنجاکه فرایند تسلیم این محصولات با محصولات غیر الکترونیکی متفاوت است. در یک بخش مستقل به تحلیل آن می‌پردازیم.

۵-۵-۱. پرداخت نقدی مثن

به نظر ما گاهی پرداخت نقدی مثن در متن قرارداد الکترونیکی به‌صراحت ذکر می‌شود و گاه پرداخت به‌صورت مطلق آمده است؛ ولی خریدار و فروشنده و حتی کالای مورد معامله در مجلس عقد حاضر هستند و فقط انعقاد قرارداد از طریق ابزار الکترونیکی صورت می‌گیرد یا با وجود اینکه خریدار و فروشنده از هم فاصله دارند کالای مورد معامله از نوع کالاهای الکترونیکی مثل نرم افزارهایی است که در سامانه عقد قرارداد امکان

زمان مشخصی در آینده تعیین شده است که دو صورت دارد یا این زمان در واقع برای آماده‌سازی و تحویل مورد معامله است یا این زمان به تصریح فروشنده صرفاً برای مدت ارسال است؛ به این معنا که از لحظه انعقاد قرارداد اگر کالا برای خریدار فرستاده شود زمان مشخصی لازم است تا به دست او برسد.

در صورت اول تعیین زمان وصول به دست مشتری لازم و تسلیم مثنی در تاریخ ذکر شده واجب است و صرف تعیین زمان آماده‌سازی کافی نیست. بدون تعیین زمان وصول معامله از نوع معامله غرری و باطل است اینک در این فرض اگر بیع کلی باشد معامله از نوع بیع سلم است و باید احکام بیع سلم مثل پرداخت مثنی در مجلس عقد رعایت شود.

در صورت دوم اقدام به ارسال مثنی پس از انعقاد قرارداد واجب است و نمی‌توان به اعتماد تعیین زمان در ارسال مثنی تأخیر کرد؛ زیرا در نگاه عرف تعیین زمان نهایی برای وصول به دست مشتری برای رعایت مدت وصول از زمان ارسال است و به معنای اذن در تأخیر ارسال نیست؛ همچنین بر اساس وجوب وفای به عقود، شخص فروشنده باید به آثار عقد و ارسال ملک دیگران و بری الذمه شدن خود اقدام کند؛ اما اگر این وجوب تکلیفی رعایت نشود تا زمانی که مدت تعیین شده تخلف نشده است. حقی برای مشتری ایجاد نمی‌شود؛ زیرا تخلف شرط حاصل نشده است و باوجود تأخیر در ارسال کالای مورد معامله در مدت تعیین شده به دست مشتری رسیده است. در صورت تأخیر در ارسال و عدم وصول در تاریخ، معین مشتری بر اساس وجوب وفا به عقود و در موارد بیع عین معین بر اساس حق مالکیت می‌تواند فروشنده را به تسلیم مثنی وادار کند؛

تحویل‌دارند الکترونیکی بودن یا نبودن مورد معامله در تعیین اصل حکم نقشی ندارد. اکنون پرسش این است که پرداخت نقدی مثنی در معاملات الکترونیکی چه حکمی دارد. آیا واجب تکلیفی است؟ آیا پرداختن آن دارای اثر وضعی بطلان است یا خیر؟

به نظر نگارنده در مواردی که در متن قرارداد به نقد بودن مثنی تصریح شده و همانند شرطی در ضمن عقد ذکر شده، است بر اساس قاعده وجوب وفا به عقد و قاعده وجوب عمل به شرط، تسلیم نقدی مثنی واجب تکلیفی است و تخلف از آن نیز موجب خیار برای مشتری است؛ ضمن اینکه مشتری می‌تواند فروشنده را به تسلیم مثنی وادار کند و در این فرض از جهت حکم تکلیفی و وضعی با قراردادهای غیر الکترونیکی فرقی ندارد؛ اما هرگاه در متن قرارداد درباره نقد یا مدت‌دار بودن مثنی سخنی ذکر نشده است شاید چنین گمان شود که می‌توان گفت انعقاد الکترونیکی قرارداد به اقتضای غایب بودن دو طرف موجب شکل‌گیری نوعی ارتکاز عرفی و بیانگر تأخیر در تسلیم مثنی است و نمی‌توان اطلاق معامله را بر معامله نقدی حمل کرد؛ اما این گمان جایی ندارد؛ زیرا در دو فرض مذکور یا دو طرف معامله در یک مجلس حاضرند یا مورد معامله در سامانه عقد قرارداد امکان وصول دارد؛ در نتیجه باوجود این دو قرینه نمی‌توان گفت به مقتضای الکترونیکی بودن معامله تأخیر مثنی مورد ارتکاز دو طرف قرارداد است؛ بنابراین باوجود دو قرینه مذکور اطلاق عقد در نظر عرف به نقدی بودن مثنی حمل می‌شود

۵-۲. پرداخت مدت‌دار مثنی

گاهی در متن قرارداد الکترونیکی به مدت‌دار بودن تسلیم مثنی تصریح شده و برای تحویل کالا

محقق شود.

معنای مذکور برای تسلیم و قبض علاوه بر اینکه در کتب فقهی مدنظر فقیهان است (انصاری، ۱۳۷۹، ۲۴۷) در مواد قانونی نیز مورد توجه قرار گرفته است ماده ۳۶۷ قانون مدنی تسلیم را دادن مبیع به تصرف مشتری می‌داند؛ به نحوی که وی را متمکن از انحای تصرفات و انتفاعات کند؛ همچنین ماده ۳۶۹ می‌گوید «تسلیم» با اختلاف مبیع به کیفیات مختلفه است و باید به نحوی باشد که عرفاً تسلیم خوانده شود علاوه بر این اگر استفاده از محصول الکترونیکی نیازمند اطلاعات یا وسایل خاصی، باشد فروشنده مطابق موادی که در فوق به آن‌ها اشاره شد ملزم است این اطلاعات یا ابزارها را در اختیار خریدار بگذارد و تا پیش از چنین امری نمی‌توان قائل به تسلیم محصول الکترونیکی شد؛ زیرا در عمل خریدار بدون چنین اطلاعات یا ابزارهایی قادر به استفاده از کالا نیست به‌ویژه اجرای برخی نرم‌افزارها نیازمند نرم افزارهای جانبی دیگر است که در حقیقت اجزا و توابع مبیع شمرده می‌شوند و مطابق ماده ۳۸۳ قانون مدنی تسلیم باید شامل آن‌ها نیز باشد؛ باین‌حال باید توجه داشت در مورد اطلاعات یا ابزارهایی که از منابع عمومی دریافت می‌شوند مانند سایت‌هایی که نرم‌افزارهای مهم و بنیادی را رایگان عرضه می‌کنند شاید عرفاً چنین تکلیفی متوجه فروشنده نباشد. در مواردی برای اجرای محصول خریداری‌شده فروشنده فرصت محدودی در نظر می‌گیرد؛ برای مثال در وب‌سایت خود اعلام می‌کند «محصول تنها تا یک هفته پس از انعقاد قرارداد امکان اجرا دارد و پس‌از آن این قابلیت از بین می‌رود.» ماده ۳۶۸ قانون مدنی مقرر می‌دارد «تسلیم وقتی حاصل می‌شود که مبیع تحت اختیار مشتری گذاشته شده باشد؛

همان‌گونه که در ماده ۳۷۶ قانون مدنی تصریح شده است و مطابق ماده ۲۲۶ قانون مدنی فروشنده محکوم به پرداخت خسارت حاصل از تأخیر در اجرای تعهد است.

۵-۳-۵. تسلیم محصول الکترونیکی

به واسطه عدم وجود مقررات خاص، به نظر ما قواعد ناظر به تسلیم در محصول الکترونیکی قواعد عمومی است؛ اما شکل تسلیم، الکترونیکی است و آثار حقوقی خاصی بر آن مترتب می‌شود که با تسلیم به شیوه‌های معمولی تفاوت دارد و نیازمند تحلیل است محصولات الکترونیکی که تسلیم آن‌ها نیز به طریق الکترونیکی صورت می‌گیرد، کالاهای معدودی هستند. نمونه بارز آن‌ها نرم‌افزارهای رایانه‌ای یا کتب الکترونیکی یا عرضه خدماتی مانند اسکن کردن برخط رایانه برای پاک کردن و حذف ویروس‌های رایانه‌ای یا نمونه برنامه‌هایی است که به استفاده‌کننده اجازه می‌دهند برای مدت محدودی از برنامه‌ها استفاده کند تا توانایی‌های آن را ارزیابی و در صورت تمایل محصول اصلی را خریداری کند. وقتی یک محصول الکترونیکی خریداری می‌شود تسلیم آن ممکن است با ارسال به پست الکترونیکی خریدار صورت گیرد؛ برای مثال فروشنده در موعدی که در قرارداد ذکر شده است، کتاب الکترونیکی خریداری‌شده را به پست الکترونیکی خریدار می‌فرستد شیوه مرسوم دیگر برای تسلیم این دست محصولات اجازه اجراست. معمولاً هنگامی که نرم‌افزار خریداری می‌شود فروشنده مطابق شرایط معینی به خریدار اجازه می‌دهد محصول را بر روی رایانه خود اجرا کند. اگر این عملیات نیازمند شیوه ابزار یا کدهای خاصی باشد که تنها در اختیار فروشنده است وی مکلف است این موارد را در اختیار خریدار قرار دهد تا تسلیم

این تحقیق و پژوهش باید اظهار نمود که قبض در حقوق عبارت از استیلاء مشتری بر مبیع است و اقباض در حقوق عبارت از تحویل دادن مورد تعهد به متعهدله یا قائم مقام قانونی او است. قبض و اقباض در حقوق دادوستد در معاملات است. قبض و اقباض در فقه امامیه نیز در دو حالت مورد عنایت است. در حالت اول و معاملات غیرمنقول، تخلیه مبیع در اصل قبض است و این مبحث را جمهور فقها اجماع دارند و در حالت دوم در معاملات منقول نقل به وزن، کیل، پیمانه کردن و تحویل به ید درواقع قبض است. عقد علت مبادله قانونی اموال در جوامع بشری است، لذا جهت تتبع و تعمق دقیق و مناسب، تقسیم‌بندی‌های متنوع و متعددی توسط مبادی قانون‌گذاری، فقها و حقوقدانان از عقد به عمل آمده است. قبض، یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین نهادهای قانون مدنی است که با توجه به تأثیرات و نقشی که در اعمال حقوقی دارد، ماهیت چندگانه‌ای دارد، به نحوی که می‌توان از قبض، از جمله نهادهای محدودی نام برد که ماهیت چندگانه‌های قانون مدنی برای او قائل شده است و با توجه به نقش‌های مختلفی که برای قبض وجود دارد، شرایط و ماهیت آن نیز متفاوت خواهد بود. در قراردادهای الکترونیکی پرداخت ثمن می‌تواند بر ذمه مستقری قرار بگیرد مشتری آن را با ابزارهای الکترونیکی عصر حاضر پرداخت نماید و فروشنده با تعریف و توصیفاتی که از مال و جنس خود ارائه داده است و مشتری با آگاهی و اطمینان کامل از آن توصیفات می‌تواند زمان تحویل کالا را با توافق خودشان به یک روز خاصی موکول نمایند.

اگرچه مشتری آن را هنوز عملاً تصرف نکرده باشد. اگر در هنگام عقد قرارداد به محدودیت زمانی اجرای محصول اشاره شده باشد، از آنجاکه خریدار خود این محدودیت را پذیرفته است در صورتی که در مدت هفت روز اقدام به اجرا نکند متعاقب آن نمی‌تواند خواستار تسلیم دوباره محصول شود؛ اما اگر در قرارداد به این مطلب اشاره نشده باشد و مشتری در هنگام اجرا محصول با این اخطار مواجه شود با لحاظ روح مقررات ناظر به حمایت از مصرف‌کننده در قانون تجارت الکترونیکی - به‌ویژه در مواقعی که مدت محدودیت دوره کوتاهی است - می‌تواند خواستار تسلیم شود. بدیهی است که فروشنده باید تمهیداتی فنی پیش‌بینی کند تا در صورتی که در حین عملیات اجرا ارتباط برخط قطع شود یا به دلیل بروز نقص فنی فرایند اجرای کامل محقق نشود امکان مجدد اجرا فراهم شود؛ زیرا تنها در این صورت است که می‌توان گفت تسلیم از لحاظ حقوقی صورت گرفته است.

۶. نتیجه

غایت هر عقد، رسیدن طرفین به عوضین عقد می‌باشد؛ در نتیجه تسلیم عوضین و قبض و اقباض آن از یکی از ارکان اساسی عقد محسوب می‌گردد. اهمیت این موضوع تا جایی است که در ماده ۳۶۷ قانون مدنی بیان شده است که چنانچه در زمان انعقاد عقد تسلیم عوضین ممتنع باشد، عقد باطل است. اهمیت قبض و اقباض در عقود از دو جنبه باید مدنظر قرار گیرد؛ اول این که در زمان انعقاد عقد، قابلیت قبض و اقباض یک رکن اساسی در صحت معاملات به صورت کلی محسوب می‌گردد؛ و جنبه دوم اهمیت قبض و اقباض در عقود عینی می‌باشد که به عنوان رکن تمام‌کننده عقد مدنظر قرار می‌گیرد. بر اساس

۷. سهم نویسندگان

نگارش متن توسط نویسندگان و نظارت علمی و اصلاحات نهایی توسط نویسنده مسئول صورت گرفت.

۸. تضاد منافع

در این پژوهش هیچگونه تضاد منافی وجود ندارد.

منابع

منابع فارسی

- ابن هشام، عبدالله بن یوسف، المغنی الادیب، قم، نشر حوزه علمیه قم، ۱۴۳۷ق.
- ابوالحسن مجاهد، اسامه، ۲۰۰۰، خصوصیات التعاقد عبر الاینترنت، قاهره، دارالنهضة، ۲۰۰۰م.
- احمدی، امیر، آهنگران، محمدرسول، پنجه‌پور، جواد، مبانی مشروعیت قراردادهای الکترونیکی، فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی، شماره ۱، ۱۳۹۶ش.
- امامی، حسن، حقوق مدنی، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۳ش.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین، مکاسب، قم، انتشارات دار الحکمه، ۱۳۷۹ش.
- بصیری، مهدی، ربیع، نرگس، انتقال الکترونیکی وجوه و بانکداری الکترونیکی، تهران، معاونت برنامه ریزی و امور اقتصادی وزارت بازرگانی، ۱۳۸۷ش.
- جبعی عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی)، فوائد القواعد، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، بی تا.
- جعفری، لنگرودی، محمد جعفر، ترمینولوژی حقوق، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۱ش.
- جعفری، لنگرودی، محمد جعفر، اندیشه و ارتقاء، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۷ش.
- جمعی از مؤلفان، مجله فقه اهل بیت علیهم السلام (فارسی)، قم، مؤسسه دائرةالمعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام قم، ۱۳۷۹ق.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۴۱۰ق.
- حلی، محمد بن حسن بن یوسف، (فخرالمحققین)، ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۸۷ق.
- حلی، حسن بن یوسف بن مظهر اسدی، تذکره الفقهاء، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۴ق.
- دیجانی و باجاج، از مبادله الکترونیکی اطلاعات تا تجارت الکترونیک، تهران، موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۸۴ش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ قرآن، بیروت، دارالعلم، ۱۴۱۲ق.
- زنجانی، عمید، «حقوق تعهدات و قراردادهای بین‌المللی در فقه و حقوق اسلام»، مجله حقوقی بین‌المللی، ش ۱۴، ۱۳۷۰.
- صفایی، سیدحسین، قواعد عمومی قراردادهای، تهران، نشر جنگل، ۱۳۹۶.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ق.

منابع لاتین

- عاملی کرکی، علی بن حسین، (محقق ثانی)، جامع المقاصد فی شرح القواعد، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۱۴ق.
- فیومی، احمد بن محمد مقری، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، قم، منشورات دار الرضی، بی تا.
- قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲ق.
- کاتوزیان، ناصر، اعمال حقوقی قرارداد (ایقاع)، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۶ش.
- مراغی، سید میر عبد الفتاح بن علی، العناوین الفقهیه، قم، انتشارات دفتر اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
- مشکینی، میرزا علی، مصطلحات الفقه الهادی، قم، ناشر جامعه المصطفی، ۱۳۹۰ش.
- موسوی، خمینی، سید روح الله، کتاب البیع، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۲۱ق.
- نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۴ق.
- وصالی ناصح، مرتضی، قرارداد الکترونیک و مبنائی اعتبار آن، نشریه کانون، دی ماه، ش ۶۶، ۱۳۸۵ش.
- Freedman, Bradley, J. Electronic contracts under Canadian law – A practical guide, Manitoba law journal, vol 28, No1. 2000.
- Rosas, Roberto, Comparative study of the formation, Electronic contracts in americal law with refrences to international and Mexican law, 2004.
- Advanti, asheeth, Inuestors in your back ground: how to raise business capital the people ou know, usa, Nolo, 2006.
- Arregoces, Mauricio and Maurizio Portlani, 2003, data center fundamentals, usa, cisco press, 2003.
- Baccheta, M. et al; Electronic commerce and role of the WTO; Geneve: WTO publication, 1998.

